

”Stäm upp för din konung, du stämmornas mö!”

Om församlingssång och orgel

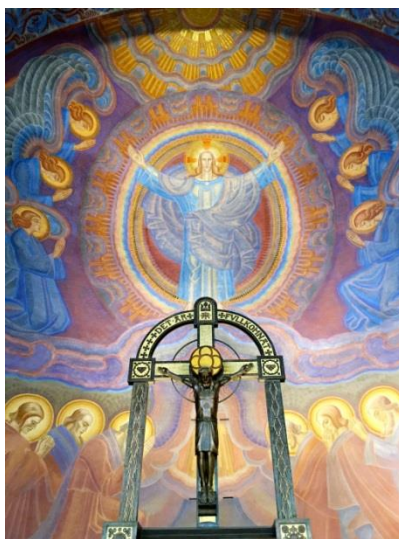
Per Högberg, FD

Inledning

Ett bärande element i gestaltningen av Svenska kyrkans gudstjänstliv har, alltsedan reformation och ortodoxi, varit församlingens delaktighet i det gemensamma gudstjänstfirandet. Inte minst har detta kommit till uttryck i församlingssång. Ett kyrkomusikaliskt bidrag till den liturgiska gestaltningen är ledningen av denna sång. För gudstjänstorganisten tar sig detta uttryck i bl. a. ”orgelspel till psalmsång”. I titeln *Orgelsång och psalmspel. Musikalisk gestaltning av församlingssång* (Diss.) möblerar jag om ett uttryck, i syfte att söka förståelse av sådana konstnärliga processer som ligger till grund för den musikaliska gestaltningen av orgelbeledsagd församlingssång i det liturgiska förloppet. Sådan gestaltning ställer inte enbart krav på organistens musikaliska kompetens i ett orgelmässigt och speltekniskt snävare perspektiv. Gudstjänstorganisten är inte en orgelsolist i det liturgiska skeendet, utan samverkar som *en* av deltagarna i interaktion tillsammans med församlingen. I Henric Leop. Rohrmans uppfordran till organisten att från sin orgelpall noga ge akt på just sången, har instrumentalisten fått verktyg att kunna överge orgelns *spel* till psalmsången, för att i stället låta instrumentet *sjunga* tillsammans med församlingen: i samspel och orgelsång. Detta samspel utgör också myllan för ett gemensamt lärande. I samklang mellan poesi och musik öppnas landskap som kan inspirera till enskild och gemensam reflektion utifrån liturgiska och konstnärliga implikationer. I sådant lärande, präglad av interaktion, ges förutsättningar för deltagarna att utgöra varandras pedagoger. Jag menar att en vokal ingång är grundläggande för all musikalisk gestaltning av det liturgiska skeendet. Denna erfarenhet kommer väl till pass även i pedagogiskt hantverk kring ämnet liturgiskt orgelspel.

”Himmelsfärden”

Som organist i Vasakyrkan (Göteborg) har jag från orgelns fristående spelbord konstnären Albert Eldhs magnifika kormålning ”Himmelsfärden” i blickfånget. Den är närvarande när jag musicerar från läktaren i väster; som solist, tillsammans med andra musiker och, först som sist, i samverkan med församlingen och dess sång.

I Albert Eldhs verk ser jag en bildkonstnärlig gestaltning av en av de acklamationer som sjungs vid mässans firande i Vasakyrkan: ”Din död förkunnar vi Herre, din uppståndelse bekänner vi till dess du kommer åter i härlighet.”

Längst ned vid altaret betraktar jag den lidande Kristus med sina utsträckta armar och händer på korset. Men när jag lyfter blicken, uppenbarar sig genom det transparenta krucifixet den uppståndne och triumferande Kristus. Hans armar och händer är ännu utsträckta, men nu inte längre fastspikade, utan fria. De bildar en öppen och inbjudande famn.

Som körledare är det viktigt att utgå från just en öppen armställning. Man skall med denna förtroendefullt inbjuda körsångarna att i relation med mig som ledare, tillsammans sjunga och skapa musik. Jag återvänder till kormålningen i Vasakyrkan och ser nu den triumferande Kristus som just en körledare! Med sin öppna famn inbjuder han hela församlingen att tillsammans med honom bilda den kör, det körinstrument som utgör liturgins vokala grund.

Men, skulle inte artikeln handla om församlingssång och orgel? Varför denna inledande fokusering på körmusicerande? Låt mig börja med några historiska utblickar:

Historiska utblickar

- ”Sorgfälligt gifver akt på Sången”

Orgelns roll som ledare av just gudstjänstens församlingssång är en relativt ung företeelse. Även om Sverige kan sägas äga en egen orgelbyggartadition från 1700-talet, är det viktigt att erinra sig, att c:a 60% av landets kyrkor ännu vid 1800-talets mitt saknade orgelinstrument. Vid sekelskiftet 1800 hade församlingssången nått ett slags bottenläge. Orgelns roll skulle därför vara att, som räddare i nöden, styra upp sången och förhöja dess uttryck genom att bistå och leda den.

I en lärobok från det alldeles tidiga artonhundratalet formulerar Henric Leop. Rohrman (härefter R.) inledningsvis ett tvådelat syfte med orgelspel till psalmsång i gudstjänsten; ”att därigenom bättre hålla församlingen i tonen, och att medverka till befordran av sann andakt och uppbyggelse”.¹ R. frågar sig vidare *hur* psalmer skall spelas, och menar att dessa kort och gott skall spelas enkelt. Hur gör man det? Av stor vikt är, betonar författaren, att man som organist ”sorgfälligt giver akt på sången”. R. stryker under relationen och ordningen mellan sången och organistens spel. ”Här är meningen, att han hör efter, hur sången går. Ty församlingen är icke för organistens skull, utan han för hennes; följaktligen måste han rätta sig efter de sjungande, och ledsaga dem.” Han betonar alltså enkelheten i utförandet av församlingssången, något som i sin tur befordrar uttrycket: ”Koralsången med behörig enfald behandlad, har uti sig så mycket högt heligt och rörande, att den icke gärna genom något annat i musiken kan bli överträffad.” Vidare går att notera att R. för in konstbegrepp i sammanhanget, och nämner nödvändigheten av speciell talang hos organisten för att kunna behärska denna konst. Hur går man som organist till väga för att utöva koralspelningens konst, frågar R., och formulerar två verktyg: Man måste underkasta sig ”lång övning” i kombination med att ”ofta höra goda orgelspelare”. Han pekar på vikten av organistens förmåga i kopplingen mellan teoretisk kunskap (bl. a. harmonilära) och det praktiskt-musikaliska bruket av sådan.

- Annan notbild indikerar körsång

Sekelskiftet 1800 kan vidare sägas utgöra en vattendelare när det gäller notationen av koralsatser, alltså den notbild organisten hade till sitt stöd i psalmspelet. I det tidiga 1800-talet ser vi utvecklingen från en generalbasnoterad koralsats till en fullt utskrivna fyrstämmig sats. I generalbassatsens noterade melodi- och basstämma gavs klaverspelaren tillräcklig information för att kunna föredra musiken i enkel tvåstämmig sats med en stämma i vardera

---

¹ Detta och följande citat lätt reviderade till nutidssvenska.

handen. Samtidigt förväntades musikern kunna improvisera en flerstämmig sats med hjälp av den angivna besiffringen. Utifrån organisternas olika grader av skicklighet som instrumentalist kan man förmoda att det klingande resultatet kunde gestaltas alltifrån enkel tvåstämmig sats till en rik mångstämmig. Man spelade efter förmåga för att kunna tjäna ett syfte, såväl musikaliskt praktiskt som estetiskt.

Men med utskrivna fyrstämmiga sats följde också en utveckling av melodisk och rytmisk utjämning. Koralen kom att bli föremål för en seg och utslätad musik, inte minst när det gäller dess funktion som psalmsång. Aktuell forskning visar dock att Johann Christian Friedrich Hæffners omtalade och i detta sammanhang så hårt kritiserade koralbok, förmodligen blivit missförstådd. Den var inte avsedd som enbart en instrumental spelbok för organisten. Som del i en musikalisk praktisk disciplineringsprocess, var koralsatserna ämnade att också utgöra körsatser. Samtida församlingssång, präglad av "kaos och förvirring" skulle räddas genom församlingens fyrstämmiga sång av koralerna. "Varje melodi är satt fyrstämmig, eftersom den först därigenom erhåller en bestämd harmoni", skriver Hæffner. Och fortsätter: "Dock bör noga märkas, att var och en av dessa stämmor er för sång beräknad, och själv utgör en egen sång eller melodi, som med de andra överensstämmer". Och så skärper författaren formuleringarna: "Ty en koral är till sitt väsen sång och ej ett orgelstycke...koralen är sång och måste följaktligen så behandlas..." där organistens "enda plikt är att ledsaga sången och förhöja dess uttryck". Hæffner upprepar betoningen på psalmsångens särart, där han bl. a. skriver: "Vår koral är således till sitt ursprung en sång för församlingen, ämnad att sjungas på en gång av en stor massa folk".

I detta sammanhang kan också kort erinras om att Hæffners koralbok ofta förknippats med ett oerhört långsamt tempo i psalmsången. Om sådant tempo säger han själv dock följande: "...Så råder t. ex. i de flesta kyrkor den tröttande vanan, att spela koralerna så utomordentligt långsamt, liksom hörde detta till själva förträffligheten, så att församlingen, som dock skall sjunga dem, även med de bästa lungor, icke uthärda med dess eviga uthållningar.... Detta oharmoniska ofog är uttryckligen förbudet i vår ännu gällande kyrkolag: Cap. XII §.2 'Musiken på orglar eller andra instrument måste inte så långt utdragas, att församlingen därav blir hindrad att lova Gud med egen röst, vilket bör ske ordentligen och samtidigt, varken för hastigt eller för långsamt...'. "

Dåtid - Nutid

- HIP

Genom endast ett par översiktliga nedslag i vår församlingssångshistoria, ges i detta sammanhang väsentlig information om det tidiga artonhundratalets syn på, dels psalmen och koralen som i grunden vokalmusik, dels olika sätt att notera koralsatser, och slutligen förväntningarna på organisten och dennes bidrag till psalmsången.

Finns det något i detta som vi kan bära med oss in i vår egen tids församlingssångsmusicerande? Det kan verka närmast utmanande att förutsättningar vid just sekelskiftet 1800, skulle kunna bidra till nyorientering av liturgiskt-musikaliskt hantverk i det tidiga tjugoförsta århundradet! Min framställning söker dock övertyga läsaren om att så är möjligt. Uppförandep Praxis kopplad till den "västerländska konstmusiken", den "klassiska musiken", "folkelig sång" (eller hur man väljer att benämna ett musikaliskt innehåll), har sedan ett antal decennier i allt övervägande grad riktat intresset mot de historiska perspektiven. Influenser baserade på HIP (Historical Informed Performance/Practice) har påverkat och påverkar de musikaliska gestaltningsvalen; det får i vår tid anses självklart att spela på samtida originalinstrument och temperatur vid framförande av exempelvis Johann Sebastian Bachs kantater. Det ter sig naturligt att söka "HIP-perspektiv" även på det liturgiska orgelmusicerandet.

- Plats för orgeln?

Till skillnad från situation vid 1800-talets mitt, är den övervägande merparten av svenska kyrkorum idag försedda med orgel. Inte sällan är instrumentet byggt i flydda tider. Melodier och koralsatser i gällande psalmbok och koralsbok utgörs därtill av musik med en tidsmässig spännvidd från medeltid till nutid. Som organister har vi att handskas med ett stort historiskt musikaliskt material, som skall fungera i vår egen tids liturgiska sammanhang. Detta förhållande väcker frågor och utmaningar också när det gäller den musikaliska gestaltningen.

”Ty bör ock Orgors bruk i Svenska Zion prisas, Så länge Pipors klang får styra Kyrkans sång”. Abraham Abrahamsson Hülphers apostroferande av orgeln som ledare av församlingens sång, formulerades i en tid då ett eget inhemskt svenskt orgelbyggeri hade etablerats, orsakat av de växande behoven av orgelinstrument med uppgift att bistå gudstjänstens psalmsång. Den idag gällande *Svenska psalmboken*, innehåller åtskilligt material som funnits med ändå sedan 1695/1697 (och före dess). Trots revision av såväl språk som melodier och koralsatser, kan man i vår tid och dess liturgiska kontext påstå, att vi ännu står i en obruten och levande församlingssångstradition alltsedan reformation och stormaktstid. Men äger Hülphers mening om orgelns roll ännu giltighet i gestaltningen av psalmsång, i ljuset av den pluralism som kännetecknar vår tids stilistiska och genre-breda församlingssångsrepertoar? Eller lite tillspetsat; har orgeln överhuvudtaget en framtida plats som sångdeltagare i Svenska kyrkans gudstjänstliv?

I *Kyrkomusikernas Tidning* tas i ledarspalten upp dagsaktuella frågor rörande orgelns framtida funktion och t o m överlevnad som kyrkans instrument. Huvudsakligen tecknas två ståndpunkter: 1. ”Orgeln är en tillgång för, och måste primärt komma till användning i, den kärnverksamhet som är Kyrkans uppdrag även i framtiden: liturgin, gudstjänsten”. 2. ”Orgeln är ett utmärkt instrument för att genom forskning visa vad som inspirerat tidigare generationer till konstnärliga uttryck genom orgelkonst och församlingssång. God kännedom om denna del av kulturarvet är en förutsättning för relevanta vård- och bevarandeåtgärder”.

Musicerandet i kyrkan kan, enligt min mening, gagnas av akademisk reflektion kring såväl dåtida som nutida perspektiv, utifrån bl. a. hymnologisk och musikalisk kunskap. Detta måste påverka den musikaliska gestaltningsförmågan; eventuellt vokala och instrumentala färdighetsbrister bör undanröjas till förmån för ökad kompetens, i syfte att i musicerandet kunna relatera till förfluten och nutida kontext. Dåtid och nutid står i kontakt med varandra, som en rörelse i traditionsbildning, en ståndpunkt som jag menar är viktig att inta för att skapa en relevant grund för psalmmusicerandet i nuet: Församlingssången är en av hörnstenarna i den samfällda kyrkomusiken. Ja, utifrån min läsning av Albert Eldhs kormålning i Vasakyrkan, skulle man kunna hävda att församlingssången utgör kyrkomusikens själva nav.

Konsten att sjunga, spela och fira

Församlingssången, detta kyrkomusikaliska nav, är en del av liturgin, en klanglig gestaltning av liturgin. Därmed kan församlingssången också beskrivas som en konstnärlig gestaltning av liturgin. I denna text belyses församlingssången som interaktion mellan orgel, organist och sjungande församling. Församlingssången som konstnärlig interaktion betraktar jag i detta sammanhang utifrån tre aspekter av konstutövning:

- *Konsten att sjunga*
Här menar jag bruket av människorösten i den finmaskiga förtätningsprocess som sker i övergången mellan tal, ord och sång.
- *Konsten att spela*
Här avser jag färdighetskunskaper i att med orgeln som instrumentalt verktyg leda församlingssång.
- *Konsten att fira*
Här tänker jag konsten att leva ett liturgiskt skeende, där tal och sång, aktivitet och vila, tystnad och jubel får utgöra den riktning som går från kyrkorummets väster till dess öster, från jord till himmel, från dop till eukaristi, från orgel till altare.

Dessa aspekter skall inte ses som innehållsliga isolat, utan i stället som ömsesidigt befruktande:

- *Konsten att sjunga* är att som organist låta orgelinstrumentet vara en av (kör)sångarna i församlingssången.
- *Konsten att spela* är att införliva alla deltagarna i församlingssången – orgel, organist, sjungande församling (människoröster) – i det liturgiska skeende, det flöde och spel, som i konstnärlig bemärkelse utgör församlingssångens själva kärna.
- *Konsten att fira* är konsten att gestalta den konstnärliga och liturgiska enhet, som består i gestaltningen av Kristus, mässan och församlingssången.

För att vinna trygghet i min konstnärliga praktik som liturgisk organist, måste jag identifiera församlingssångens skapandeprocess. Dess särprägel förutsätter aktivt musicerande deltagande av såväl en professionell musiker som amatörsångare. Konstuttrycket sker i mötet mellan den yrkesmässigt skolade organisten och den musikaliskt utbildade sjungande församlingen. Skapandeprocessen förutsätter ett möte mellan, litet krasst uttryckt, det konstmedvetna och det konstomedvetna. Uttrycken används här isolerat för att beskriva förutsättningarna för just församlingssångens skapandeprocess, där församlingssångarna sjunger precis som de gör i aktuell kontext, utan några som helst krav på vokal eller annan (musikalisk) skolning. Häri ligger själva konstuttryckets klangliga grund, som också skulle kunna beskrivas som ett möte mellan det konstfulla och konstlösa. Eller som mötet mellan det konstfulla och vardagliga. Eller som mötet *inom* det vardagliga, om vilket tonsättaren och tidigare rektorn vid Kungl. Musikhögskolan i Stockholm, Johannes Johansson skriver: ”Den musikaliska upplevelsen går långt utanför vad vi förmår att beskriva med ord. Och ändå är musikens delar var för sig vardagliga. Noter är en samling bläckpunkter på ett papper, fiolerna är hopfogade av träbitar och senor, orgeln av träbitar och tennplåtar, körens röster av fru Pettersons och herr Lindvalls röster, som i vanliga fall svarar i telefon på länsstyrelsen eller säger ’nästa hållplats Nobelvägen’ i bussens högtalare. Det vardagliga hopfogas till det konstfulla, som i sällsynta ögonblick av epifani låter det kaotiska livet stanna upp och bli genomlyst och på ett särskilt sätt kallar på oss. Också musikens epifani är i grunden en påminnelse om att Gud har tagit gestalt i vår tillvaro...”

En, låt mig kalla den, 'församlingssångens epifani' är ännu en påminnelse om inkarnationen: konsten att sjunga, spela och fira, är konsten att gestalta den konstnärliga och liturgiska triptyk, som består i gestaltningen av Kristus, mässan och församlingssången.

”Stäm upp för din konung, du stämmornas mö!”

manar Erik Axel Karlfeldt i ”Vinterorgel”. Måhända syftar poeten också på kyrkans orgel, ”instrumentens drottning”, i liturgins möte med konungen Kristus. En annan förståelse av uppmaningen skulle kunna vara, att orgeln och den sjungande församlingen tillsammans är den brud som med och i gemensam sång väntar på brudgummen Kristus. För det är ju därför vi samlas söndag efter söndag, veckans återkommande Påskdag, för att i mässan fira Kristi död och uppståndelse till dess han ”kommer åter i härlighet”.

Fira liturgin och låt den klinga!

Utifrån det hittills framställda vill jag som avslutning ge några uppmuntrande råd avseende liturgisk gestaltning av församlingssång:

- Spela mindre, sjung mer!
- Om du i sången anser dig behöva använda instrument; traktera det som vore det en sångare!
- Om instrumentet utgörs av orgeln; öva så att dina händer, fötter och din övriga spelapparat frigörs till vokalt musicerande! Lyssna på goda förebilder!
- Om musiken utgörs av en koralatsats; tänk den vokalt och gestalta den som en körsats!
- Lyssna in liturgins inneboende ton: Identifiera, följ och bistå den.
- ”Gör” inte så mycket musik i gudstjänsten – Fira liturgin och låt den klinga!

Litteratur (urval):

Assmann, Alida (1999): *Tid och tradition. Varaktighetens strategier*. Nora: Nya Doxa.

Blomberg, Göran; Davidsson, Hans; Wåhlberg, Rune; Åberg, Mats (1989): *Spela sjungande! Om orgelspelets möjligheter att utveckla församlingssången*. Stockholm: AB Carl Gehrman's Musikförlag.

Bohlin, Folke (1992): "Kyrkans koral och liturgi". I *Musiken i Sverige*, bd 3: *Den nationella identiteten 1810–1920*, red. Leif Jonsson och Martin Tegen, s. 87–98. Stockholm: Bokförlaget T. Fischer & Co.

Bucht, Gunnar (2009): *Rum. Människa. Musik*. Stockholm: Atlantis.

Butt, John (2002): *Playing with History. Musical Performance and Reception*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dillmar, Anders (2001): "Dödshugget mot vår nationella tonkonst." *Häffnertidens koralreform i historisk, etnohymnologisk och musikteologisk belysning*. Diss. Lund: Institutionen för Konst- & Musikvetenskap, Lunds Universitet.

Ekenberg, Anders (1984): *Det klingande sakramentet*. Stockholm: Verbum.

Erici, Einar; Unnerbäck, R. Axel (1988): *Orgelinventarium*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Proprius förlag, 1988.

Gadamer, Hans-Georg (1997): *Sanning och metod*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB.

Göransson, Harald (1997): *Koral och andlig visa i Sverige*. Stockholm: Norstedts förlag AB.

Hæffner, Johann Christian Friedrich (1820): *Svensk Choralbok*. Stockholm: A. Wiborgs Förlag.

Hellsten, Hans (2002): *Instrumentens drottning*. Stockholm: Natur och Kultur/Gehrman's.

Hülphers, Abraham (1773): *Historisk afhandling om musik och instrumenter särdeles om orgwerksinrättningen i allmänhet, jemte kort beskrifning öfwer orgwerken i Sverige*. Västerås.

Högberg, Per (2013): *Orgelsång och psalmspel. Musikalisk gestaltning av församlingssång*. Diss. Göteborg: *ArtMonitor*, nr. 37.

Jersild, Margareta; Åkesson, Ingrid (2000): *Folklig koralsång. En musiketnologisk undersökning av bakgrunden, bruket och musiken*. Stockholm: Gidlunds förlag/Svenskt visarkiv.

Johansson, Johannes (2012): "Konstnärlighet i kyrkans tjänst – Epifani". I *Kyrkomusikernas tidning* 2012/10.

Johansson, Tore, red. (1988–1991): *Inventarium över svenska orglar*. 12 band. Tostared: Förlag Svenska Orglar.

Jullander, Sverker (2007): "Om orgelns egenart – reflektioner från ett spelarperspektiv". I *Musikinstrument berättar. Instrumentforskning idag*, s. 94–119. Hedemora: Gidlunds förlag.

Karlfeldt, Erik Axel (1927/1979): *Hösthorn*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Krausz, Michael (1993): "Rightness and Reasons in Musical Interpretation". I *The Interpretation of Music. Philosophical Essays*, red. Michael Krausz. Oxford: Clarendon Press.

Lewenhaupt, Carl-Gustaf (1989): "Sjungande orgel för en sjungande församling". Opublicerad.

Lewenhaupt, Carl-Gustaf (1992): "Vandring på bortglömda vägar". I *KulturMiljöVård*, nr 6, s. 33-38. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Pettersson, Thorleif; Geyer, Karl; Wikström, Ove (1994): "Gudstjänstbesökarna". I *Konsten att gå i kyrkan*, s. 113–235. Uppsala. Tro & Tanke 1994:4. Svenska kyrkans forskningsråd.

Ratzinger, Joseph/Benedikt XVI (2008): *Im Angesicht der Engel. Von der Musik im Gottesdienst*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder GmbH.

Rohrman, Henric Leop. (1805): *Kort Method till en tjenlig Choral-Spelning*. Gefle: Carl Gustaf Sundqvist.

Schön, Donald A. (1983): *The Reflective Practitioner: How Professionals Think In Action*. New York: Basic Books.

Taruskin, Richard (1995): *Text and Act. Essays on Music and Performance*. Oxford: Oxford University Press.

Tobin, Henrik (2004): "Huvudgudstjänsten är en huvudsak". I *Kyrkomusikernas Tidning* 70/10.

Weman Ericsson, Lena (2008): "*...världens skridskotystnad före Bach.*" *Historiskt informerad uppförandepraxis ur ett kontextuellt musikontologiskt perspektiv, belyst genom en fallstudie av Sonat i E-dur, BWV 1035, av J S Bach*. Diss. Luleå: Luleå tekniska universitet.

FD Per Högberg är verksam som organist i Vasakyrkan (Göteborg) samt som lektor i kyrkomusik, inkl. liturgiskt orgelspel vid Högsolan för scen och musik (Göteborgs universitet). Som forskare arbetar han f n med ett postdoktoralt projekt (*Klangikonografiska uttrycksformer*), finansierat av Kungl. Musikaliska Akademien inom ramen för Bernadotteprogrammet.